
Б.С. Строцень

Черняхівська культура Західного Поділля

Тернопіль: Астон, 2008. — 272 с.

Нещодавно побачило світ монографічне дослідження з вивчення такого яскравого явища на території сучасної України як черняхівська культура. Дослідження цієї культури тривають понад 100 років з часу її відкриття В.В. Хвойкою. Накопичення та аналіз матеріалів постійно змушували науковців звертатися до цієї теми. Рецензована монографія належить до комплексних досліджень окремого регіону культури. Такий підхід здається виправданим і перспективним з огляду на широкі географічні межі поширення археологічних пам'яток типу Черняхів — Синтана де Муреш та багатогранність матеріального комплексу цього типу. У попередні роки монографічні дослідження подібної спрямованості зробили вагомий внесок у вивчення черняхівської культури. Серед них слід назвати дослідження В.Д. Барана (Баран 1981), І.С. Винокура (Винокур 1972), Н.М. Кравченко, О.В. Петраускаса, Р.Г. Шишкіна і А.В. Петраускаса (Кравченко и др. 2007) та багато інших. Рецензована праця у цьому значенні є логічним продовженням вивчення цієї культури, яка залишила у спадок археологам величезну кількість цікавих пам'яток і, мабуть, не менше загадок та проблемних питань. Масштабність культури, її розмаїтість залежно від території та періоду змушує науковців звертатися не до матеріалів усього ареалу розповсюдження черняхівських старожитностей, як то було можливо на початку вивчення, а обирати окремі групи пам'яток, що вирізняються за географічними ознаками.

Монографія Б.С. Строцень має традиційну структуру і складається зі вступу, п'яти розділів та висновків, де відображено основні здобутки дослідження. Розділи поділяються на підрозділи відповідно до завдань у межах одного напрямку. Роботу доповнено звичним науковим апаратом — списками літератури та джерел, скорочень, а також алфавітним покажчиком пам'яток черняхівської культури Західного Поділля і каталогом римських монет регіону. Для зручності використання та наочності ілюстра-

тивний і табличний матеріал винесено окремим блоком у кінець монографії.

Монографія починається зі вступу, де тезово наведено обґрунтування теми, обраної для дослідження. Розділ 1, «Історіографія і джерела» (с. 7—18), присвячено висвітленню історії дослідження регіону, аналізу проблем вивчення черняхівської культури Західного Поділля та характеристики джерел, накопичених на час виходу монографії. У першому підрозділі у хронологічному порядку викладено основні етапи історії досліджень регіону, згадано основні пам'ятки, їх дослідників та організації, що сприяли розвиткові археології в цілому і дослідженню черняхівських пам'яток зокрема.

Початок другого підрозділу присвячено короткому нарисові досліджень етнічної належності черняхівської культури загалом. Висвітлено основні думки з цього приводу, згадано авторів інтерпретацій матеріалів черняхівської культури. Надалі від оцінки черняхівської культури в цілому автор переходить до аналізу поглядів науковців на пам'ятки окресленого регіону. Результатом став висновок про недостатній рівень вивчення матеріалів черняхівської культури Західного Поділля та необхідність спеціального звернення до цієї теми.

Характеризуючи джерела, автор умовно поділив їх на кілька категорій: матеріали розкопок побутових пам'яток та могильників (найважливіша та найбільша); матеріали розвідок; випадкові знахідки та пункти. За таким поділом більш дослідженою виявилася територія південно-східної частини регіону; менше — північна частина; інші ж вивчалися недостатньо та спорадично. Це також змусило автора приділити більшу увагу саме цьому регіону, провести максимально повний аналіз матеріалу у пошуках спільних та відмінних рис із іншими територіями ареалу розповсюдження черняхівської культури.

Далі йдуть два розділи, присвячені вивченню матеріалів поселень (розділ 2) та могильників (розділ 3). Розділ 2 «Поселення та житлобудування» (с. 19—47) поділено на підрозділи: природно-географічна характеристика Західного Поділля, топографія поселень, просто-

рова структура селищ, житла, закономірності розміщення опалювальних пристроїв, зокрема за межами жител, господарські будівлі.

У підрозділі 2.1 в основному подано характеристику сучасних природних умов регіону. Ближче до кінця цього підрозділу (с. 22) вміщено опис кліматичних змін, що відбувалися на території сучасної України за часів існування черняхівської культури.

Основним висновком підрозділу 2.2 «Топографія поселень» є те, що закономірності розташування поселень в регіоні не відрізняються від інших територій культури (с. 26). Так, за спостереженнями автора, для Західного Поділля характерним є розташування поселень на похилих схилах перших надзаплавних терас, обернених до півдня, південного сходу та сходу (близько 97 % від 219 поселень — с. 23). Також наведено кілька прикладів нетипового розташування пам'яток. Для всіх пам'яток, за автором, характерне розташування поряд із чорноземами. Незначний відсоток поселенців між звичним топографічним місцем розташування і близькістю до чорноземів обирав за суттєвіший критерій чорноземи¹.

У підрозділі 2.3 «Просторова структура селищ» розглянуто кількість та площу поселень, розміри яких відомі. В останніх двох абзацах подано відомості щодо просторового аналізу

¹ Шкода, що автор не наводить цю частину дослідження у повному обсязі. Звісно, такий роботі не місце в основному тексті, але й серед додатків її теж немає.

окремих селищ; висновки про забудову за планом, яка, втім, відбувалася з урахуванням рельєфних особливостей місцевості, зіставлено з іншими територіями ареалу розповсюдження пам'яток черняхівської культури (с. 27—28).

Оригінальними та цікавими у цьому розділі є підрозділи, присвячені аналізу жител (підрозділ 2.4 та 2.5). Базу дослідження склали 73 житла, з яких 23 наземні та 50 заглиблені. Напівземлянки поділено за розмірами на чотири групи, а за конструкцією стін — на стовпові та зрубні. Наземні житла подібним чином поділено за розмірами, але за конструкцією серед них відомі лише каркасно-стовпові споруди. Наведено й інші характеристики жител та деякі закономірності їх розташування. Зокрема, за спостереженнями автора, чітко помітний поділ типів жител за географічними зонами Західного Поділля. Так, у північній частині регіону відомі лише наземні споруди великих розмірів (площа понад 55 м²), тоді як у південній частині переважають напівземлянки. Цікавими також виявилися висновки автора про типовість розміщення опалювальних пристроїв у певній частині заглиблених жител (підрозділ 2.5). Аналізуючи це джерело інформації, автор широко використовує етнографічні паралелі.

Окремо розглянуто і господарські будівлі (підрозділ 2.6), серед яких — наземні та заглиблені споруди та ями. Наведено достатню кількість відомостей з цього питання, а також розглянуто вісімкоподібні господарські будівлі, що в ареалі розповсюдження черняхівських пам'яток мають аналоги лише на Буковині (с. 42). Насамкінець автор розглянув у розділі 2 також опалювальні пристрої поза межами будівель (підрозділ 2.7).

Розділ 3 присвячено аналізу могильників та поховальних обрядів (с. 48—66). Джерельну базу Б.С. Стrocень розділив на чотири умовні групи за ступенем дослідженості та станом публікації матеріалів пам'ятки: розкопані та опубліковані; розкопані, але опубліковані не повністю; окремі випадково знайдені поховання; могильники чи поховання, повністю знищені та/або з втраченим матеріалом, недостатньо опубліковані. Принцип розподілу могильників за рівнем введення до наукового обігу не можна назвати вдалим. Зазвичай пам'ятки розподіляють за ступенем достовірності джерела, як це, наприклад, зроблено в працях Н.М. Кравченко, Г.Ф. Нікітіної та ін.

У наступних двох підрозділах розглянуто два головні поховальні обряди, притаманні черняхівській культурі, — інгумації (підроз-

діл 3.2) та кремації (підрозділ 3.3). Проаналізовано відомі в регіоні поховання, розглянуто низку дотичних питань, серед яких, наприклад, причини руйнації інгумаційних поховань і ін. На жаль, деякі питання особливостей поховального обряду населення Західного Поділля у пізньоримський час автору не вдалося висвітлити на сучасному рівні. Зокрема, це стосується характеристики планіграфії могильників, оскільки не наведено прикладів і не запропоновано власних розробок хронологічної, соціальної, етнічної чи іншої просторової структури могильника. Не можна визнати вдалою спробу загальної класифікації поховань, оскільки незрозуміла джерельна база та принципи, за якими розподіляються поховання. Зокрема, це стосується типології кремацій. Спроба об'єднати дві різні типології Н.М. Кравченко (1970 та 1983 рр.), на наш погляд, виявилась не зовсім вдалою та зрозумілою читачеві.

У підрозділі 3.4 подано аналіз поховально-го інвентаря з 80 поховань та окремі знахідки з різних могильників регіону. Інвентар розглянуто за місцем його виявлення, внаслідок чого отримано переважно опис матеріалу — де що було знайдено. Можливо, інші підходи до аналізу могли б дати цікавіші результати.

Розділ 4 присвячено спробі визначити хронологію конкретних черняхівських пам'яток Західного Поділля. Б.С. Строць обрав традиційний підхід для визначення дати пам'яток, залучаючи розробки різних авторів для різних категорій матеріальної культури. В такому випадку дата розглядається як сума поглядів різних дослідників на одну річ (тип, серію і т. п.). Зокрема, автором використано роботи А.К. Амброза, Є.Л. Гороховського, К. Годловського та ін. Такий підхід, можливий, хоча, як на нашу думку, майже безперспективний для хронологічних досліджень і виключає самостійне аргументоване датування пам'яток. Крім того, у розгляді хронологічних індикаторів пам'яток Західного Поділля не залучено сучасні розробки з різних категорій інвентаря (Р. Мадидо-Легітко, Е. Маєр, З. Томас, Х. Лунд-Хансен, Б. Темпельман-Мончинська та ін.).

Розділ 5 — «Господарство» — розділено за галузями: землеробство, тваринництво, чорна металургія, ковальство, ювелірне ремесло, обробка дерева та кістки, ткацтво. Також додано спеціалізацію ремесел, торгівлю та кераміку².

Опис та аналіз знарядь землеробської праці проведено на належному рівні. Проаналізовано деталі на знаряддя для обробки ґрунту та їхнє призначення, запропоновано можливу реконструкцію власне знарядь для оранки. Наведено серію серпів з Устя та їх повний аналіз за вже відомими у науковій літературі схемами. Також подано реконструкцію знарядь для переробки врожаю. На жаль, не зовсім з'ясованим залишилося питання власне про сам врожай: «*Отже, черняхівське населення вирощувало м'яку пшеницю, ячмінь, овес, горох, просо, гречку. Саме ці культури характерні для всього ареалу поширення культури (Пашкевич 1980, с. 151)*». Щодо вирощуваних культур, то в літературі для пам'яток Подністров'я згадуються такі: пшениця однозернянка, пшениця двозернянка, пшениця голозерна, ячмінь, овес, жито, просо, горох, і жодної згадки про гречку в цитованій праці не знаходимо (Пашкевич 1980, с. 151). Навряд чи гречка, яку почали вирощувати набагато пізніше, ніж існувала черняхівська культура, могла бути характерна для всього ареалу поширення відповідних пам'яток.

У підрозділі 5.2 «Тваринництво» кілька разів поспіль допущено традиційну для археологічних досліджень помилку, коли автор плутає скотарство з тваринництвом³. У цілому ж у підрозділі наведено відповідну інформацію та проаналізовано її у територіальній площині.

Підрозділи, що стосуються сільського господарства, написані загалом на рівні, достатньому для оглядового. Далі у розділі про господарство черняхівської культури регіону наведено опис основних галузей господарства, найважливіших для життєдіяльності тогочасних суспільств.

У висновках підкреслено найважливіші здобутки дослідження.

Робота безперечно заслуговує на увагу фахівців. Може також бути використана в освітній сфері, при підготовці лекцій за відповідною тематикою. Насамкінець висловимо сподівання, що у подальшому якість і кількість робіт з різних тем слов'янської проблематики лише зростатиме.

² Зазвичай останні три категорії розглядаються окремо, хоча й цілком можуть подаватися у розділі, присвяченому опису господарства загалом.

³ Скотарство — розведення великої рогатої худоби, конярство — коней, вівчарство — дрібної рогатої худоби, свинарство — свиней. У комплексі усі названі галузі складають тваринництво.

О.В. ПЕТРАУСКАС, С.А. ГОРБАНЕНКО

Баран В.Д. Черняхівська культура. — К., 1981.

Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дніпро-Дністровського межиріччя II—V ст. — К., 1972.

Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии позднееримского времени правобережной Киевщины. — К., 2007.

Пашкевич Г.А. Результаты палеоэтноботанических исследований культур рубежа нашей эры территории Украины // АИУ в 1978—1979 гг.: Тез. докл. XVIII конференции Института археологии АН УССР. — Днепропетровск, 1980. — С. 151.

Одержано 14.04.2009

Л.С. Клейн

ПЕРЕГЛЯД КАТАКОМБНОЇ СПІЛЬНОТИ (про дискусійну працю С.Ж. Пустовалова)¹

Археолог і його праця. Праця С.Ж. Пустовалова «Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я», що вийшла українською мовою у Києві 2005 р., через низку причин (серед яких і слабкий книгообмін з Україною) потрапила до мене в руки тільки зараз. Це найсолідніша й змістовна праця щодо катакомбних культур за останнє десятиліття. Моя наукова діяльність починалася з вивчення катакомбних культур, а С.Ж. Пустовалов студентом навчався у мене в Ленінградському університеті, потім працював у Києві під керівництвом В.Ф. Генінга, з яким я неодноразово дискутував з приводу теоретичних проблем. Тож для мене природним було відгукнутися на цю роботу, хоча писати рецензію вже дещо запізно. Ці свої зауваження подаю замість рецензії.

С.Ж. Пустовалов десятки років брав участь в археологічних експедиціях, за його участі відкрито в катакомбах модельовані черепи (маски на черепі), він виявив (не пропустив!) надзвичайно важливу пам'ятку — Молочанське святилище. З 1980 р. вчений видав десь 70 робіт щодо катакомбних культур України, а за чверть століття подав узагальнювальну працю. З її тону та змісту видно, що новації С.Ж. Пустовалова потрапили на несприйняття і запеклу критику декотрих колег. Тому цікаво розібратися.

¹ Л.С. Клейн підготував статтю-рецензію для одного з російських профільних видань, але на пропозицію редколегії нашого журналу погодився на публікацію української версії.

© Л.С. КЛЕЙН, 2009

Головна новація С.Ж. Пустовалова полягає у тому, що він узагальнив і розвинув міркування багатьох археологів про те, що катакомбні культури якийсь час співіснували з ямними, що був перехідний період з ямно-катакомбною культурою. С.Ж. Пустовалов висунув ідею, що це був не перехідний період, що він заповнював увесь час побутування катакомбних культур і що всі ці культури співіснували на одній території. Це співіснування автор пояснив як їхню взаємодію в станово-кастовому суспільстві, де ямна культура представляла нижчий шар (переможене місцеве населення), а катакомбні культури (їх він виділяє загалом дві: інгульську та східноукраїнську) становили вищі касти, що походили з мігрантів-завойовників. Таким був їхній шлях до державного ладу.

Почасти в цих ідеях він спирається на мої старі уявлення щодо міграційного походження катакомбних культур та на мої не такі старі ідеї про їхній зв'язок з Індією. Але я говорив про міграції донецької катакомбної культури з Ютландії через Балкани і вбачав у мігрантах індоевропейців, а С.Ж. Пустовалов, не відкидаючи цього стосовно донецької культури, висуває на перший план іншу культуру — інгульську, яку виводить із Анатолії. Індію я залучав для пояснення деяких особливостей катакомбних поховань, аби зробити висновок про їх індоарійську належність. С.Ж. Пустовалов же відмовляє катакомбникам в індоевропейській належності взагалі, вважаючи їхню культуру за походженням близькосхідною, а за мовою афроазійською (чи північнокавказькою). Їхню